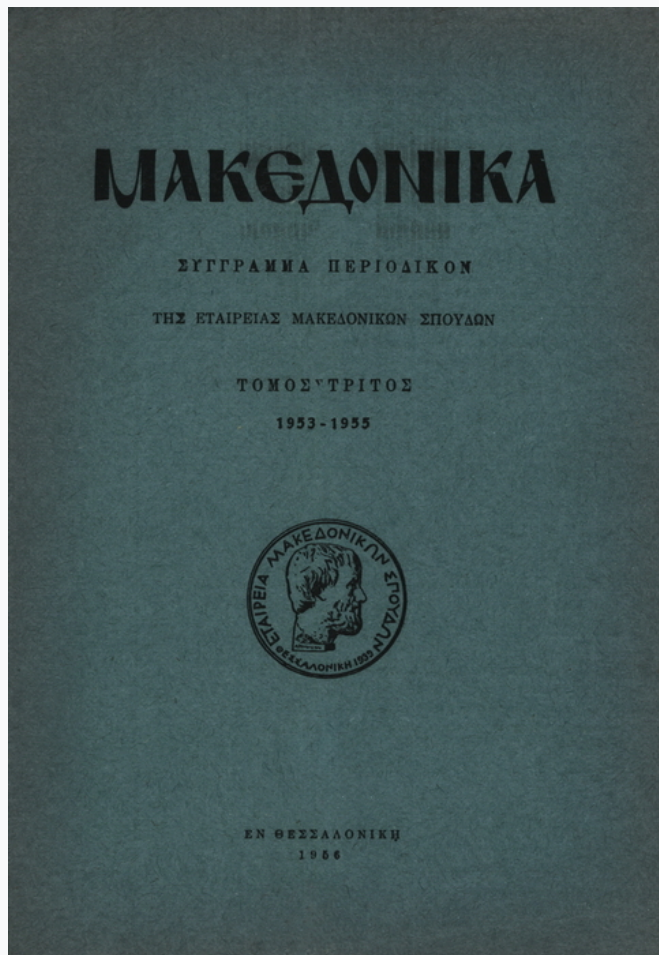

Μακεδονικά

Τόμ. 3 (1956)

Κισσός

Γ. Μπακαλάκης

doi: [10.12681/makedonika.1108](https://doi.org/10.12681/makedonika.1108)

Copyright © 2015, Γ. Μπακαλάκης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μπακαλάκης Γ. (1956). Κισσός. *Μακεδονικά*, 3, 353–362. <https://doi.org/10.12681/makedonika.1108>

Κ Ι Σ Σ Ο Σ

Ἐπάνω στὸ μικρὸ πάτωμα τῆς κορφῆς τοῦ Χορτιάτη σκάψανε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1917 Γάλλοι στρατιωτικοὶ καὶ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1918 δύο Ἀγγλοὶ, οἱ W. Cooksey καὶ A. M. Woodward, ἐπισκεφτήκανε τὶς μισογεμισμένες μὲ χώματα τάφρους καὶ δημοσιεύσανε στὸ BSA 23 (1918 - 19) 57 κέ. μιὰ σχετικὴ ἔκθεση. Ἀπὸ τὸ 1945 κι ἐδῶθε ἀνέβηκα πολλές φορὲς στὴν κορφὴ τοῦ βουνοῦ κι ἐπιβεβαίωσα μερικὲς ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις ποὺ κάμανε οἱ δυὸ ξένοι, ὅπως λ.χ. τὸ δούλεμα τοῦ φυσικοῦ βράχου κατὰ τὰ βδ τῆς κορφῆς (εἰκ. 1 Γ), τὴν ὑπόγεια κυψελωτὴ κατασκευή, ἴσως ἀρχικὰ μεσαιωνικὴ στέγνα (εἰκ. 1 Σ), μιὰ μικρὴ καμάρα (εἰκ. 1 Κ), καὶ τὴν πυργοειδῆ ἔξοχὴ τοῦ τείχους (εἰκ. 1 Φ). Γιὰ τὰ κινητὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς δὲ γνωρίζουμε τίποτε. Στὴν ἔκθεση ἀναφέρεται ἓνας σωρὸς ἀπὸ ὄστρακα κατὰ τὸ μέσο τοῦ πλατώματος κι ἓνα λίθινο ἐργαλεῖο.

Τὴ δημοσίευση τῶν παρατηρήσεών μου ἀνέβαλλα ἐλπίζοντας μιὰ μέρα νὰ σκάψω, ὥσπου τὸ περασμένο καλοκαίρι ἄρχισε ἡ κατασκευὴ τοῦ νέου δρόμου, ποὺ φτάνει ὡς τὴν κορφὴ τοῦ βουνοῦ καὶ καταλήγει στὸ ἴδιο περίπου σημεῖο, ὅπου κι ἡ ἀρχαία ἄνοδος. Συνάμα μὲ τὴ διάνοιξη τοῦ δρόμου ἔγιναν μεγάλες ἐκσκαφές σὲ δύο σημεία (εἰκ. 1δ καὶ Β), οἱ ὁποῖες αὐξήσανε τὰ λίγα ὡς τότε κινητὰ εὐρήματά μας, καταστρέψανε ὅμως τὸ καλύτερα ὡς τότε σωζόμενο κομμάτι τοῦ περιβόλου.¹

Στὴν ἀγγλικὴ ἔκθεση δὲ φαίνεται νὰ ἀναγνωρίστηκε ὁ ἀρχαῖος περίβολος, ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ φρύδι τῆς κορφῆς καὶ ποὺ ἡ κάτοψή του, ὅπως συμπληρώθηκε φυσικὰ (εἰκ. 1), μοιάζει μ' ἓνα πελώριο πέλμα. Τὸ μῆκος του εἶναι περίπου 250 μ. καὶ τὸ μικρότερο πλάτος του περίπου 40 μ. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ περιβόλου ἔχει σήμερα τελείως καταστραφῇ. Ἡ ὑπαρξὴ της κατὰ τὰ γράμματα κ κ (εἰκ. 1) βεβαιώνεται ἀπὸ ἓνα μονάχα κομμάτι στὸ σημεῖο κ1 κι ἀπὸ τὸ δομικὸ ὕλικὸ τοῦ τείχους, ποὺ κύλησε κάτω στὶς πλαγιές τῆς κορφῆς. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς γκρεμισμένους δόμους σκεπαστήκανε σή-

---

¹ Ὁφείλω κι ἐδῶ θερμὰ νὰ εὐχαριστήσω τὸ φίλο συνάδελφο κ. Ν. Παπαχατζῆ, ποὺ ἐνίσχυσε τὶς παρατηρήσεις μου. Δικές του εἶναι κι οἱ φωτογραφίες τοῦ πίν. 1. Τὸν πολιτικὸ μηχανικὸ κ. Δημ. Ντελάλη, ποὺ αὐξήσε σημαντικὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν τυχαίων εὐρημάτων μου μ' ὅσα μπόρεσε νὰ περισυλλέξῃ κατὰ τὶς ἐκσκαφές καὶ τὰ πρόσφερε στὴ συλλογὴ τοῦ Σπουδαστηρίου τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας Τέχνης τοῦ Πανεπιστημίου μας.

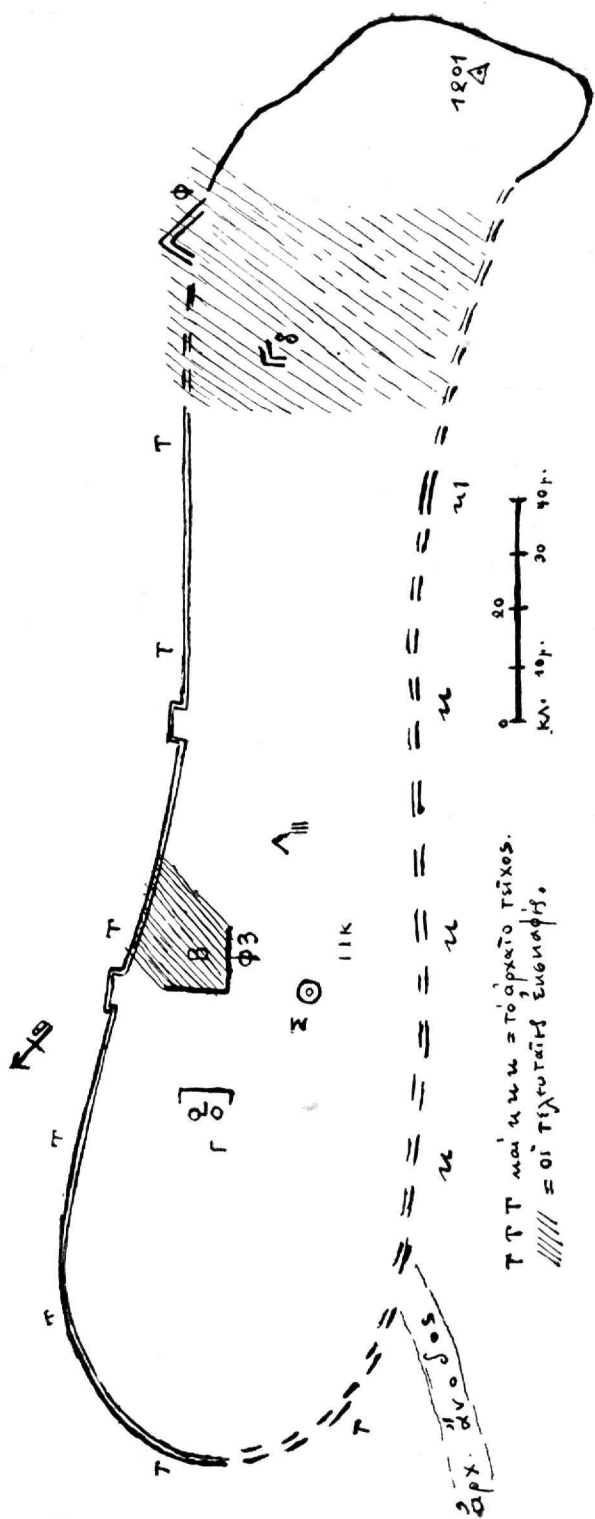
μερα από τὰ χρώματα τῶν ἐκσκαφῶν. Ἡ ἀνατολική του πλευρά σώζεται σ' ὅλη τὴ διαδρομὴ της (εἰκ. 1 ΤΤ), σὲ πολλὰ σημεία σύρριζα μὲ τὸ ἔδαφος, σ' ἄλλα πάλι ἴσαμε τρεῖς ἀλλεπάλληλους δόμους. Οἱ δύο τετράπλευροι πύργοι εἶναι τοποθετημένοι στὸ σχέδιο μὲ τὸ μάτι.

Τὸ καλύτερα σωζόμενο ὡς τις τελευταῖες, ὅπως εἴπαμε, ἐκσκαφὲς μέρος τοῦ τείχους βρισκότανε στὸ σημεῖο Φ (εἰκ. 1), ἀπὸ ὅπου καὶ φωτογραφήθηκε (πίν. 1, α - β). Ἡ μικρότερη πλευρὰ τῆς τριγωνικῆς αὐτῆς ἑξοχῆς εἶχε μῆκος 6 μ., ἡ μεγαλύτερη 12 μ. Τὸ πᾶχος τοῦ τείχους ἦταν περίπου 2 μ. καὶ ἀπὸ τὸ ὕψος του σωζότανε ἄλλα τόσα. Τὸ τεῖχος φαίνεται πὼς ὕστερα ἀπὸ τὴν πυργοειδῆ τούτη ἑξοχὴ ἔσβηνε ἐπάνω στὸ πιὸ ἀπότομο φρύδι τοῦ βράχου. Ἐνα μέρος ἀπὸ τὸ δομικὸ του ὑλικὸ βγῆκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ βράχο τῆς κορυφῆς (γενεύσιος - σαθρὸς γρανίτης). Τὸ ἄλλο, ἔνα εἶδος ἀσβεστόλιθου, ποὺ ἔχει κάπου κάπου καὶ φλέβες ἀπὸ παρακατιανὸ μάρμαρο, προέρχεται ἀπὸ τὸ λατομεῖο, ποὺ εἶναι στὰ βδ τῆς κορυφῆς, ἀπὸ ὅπου καὶ σήμερα ἀκόμη βγάζουν πέτρα. Πελεκήθηκε μονάχα ἡ «κοίτη» τῶν δόμων. Μέσο ὕψος τους 0,30 - 0,40 μ. Τὸ μῆκος τους εἶναι διαφορετικὸ φτάνει ὡς τὸ 1 μέτρο.

Λίγο πιὸ μέσα ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ περιβόλου βρέθηκε μιὰ δεξιμενὴ σκαλισμένη στὸ βράχο (εἰκ. 1δ). Εἶχε ὕψος 2 μ., πλάτος 1,50, κι ἡ ὀροφὴ της ἦταν καμαρωτῆ. Ὑστερα ἀπὸ τρεῖς περίπου μέτρα ἔστριβε πρὸς τὰ δεξιὰ σὲ ὀρθὴ σχεδὸν γωνία.

Μέσα στὸ χῶρο ποὺ κλείνει ὁ περίβολος καὶ κυρίως κατὰ τὸ χαμηλότερο κεντρικὸ μέρος του ἔβλεπε κανεὶς πρὶν ἀπὸ τις τελευταῖες καταστροφὲς πολλοὺς τοίχους, ποὺ ἀνῆκαν σὲ ἀπλὲς οἰκοδομές. Ἦταν καμωμένοι ἀπὸ ἀπλές, πλακωτὲς πέτρες, κάπως ξεχοντρομημένες. Ἐνας δυὸ εἶχαν «ὄλμους», ἦταν δηλ. κατώφλια. Στις τομὲς τῶν τελευταίων ἐκσκαφῶν φάνηκε πὼς οἱ τοῖχοι αὐτοὶ φτάνουν πολλὰς φορὲς ὡς τὸ 1 μ. σὲ ὕψος. Στὸ ἴδιο περίπου ὕψος τῆς ἐπίχωσης εἶχαμε ἕνα παχὺ στρώμα μὲ πολλὰ συντρίμια ἀπὸ κοινὲς κεραμίδες στέγης. Μέσα στὴν ἐπίχωση — κατάμαυρο χῶμα — εἶχαμε πολλὰ ὄστρακα ἀπὸ χοντρὰ ἀγγεῖα κοινῆς χρήσης, ἀπὸ λιθάρια καὶ δξυπύθμενους ἀμφορεῖς γιὰ κρασί καὶ ἀπὸ λεπτὰ ἀττικά μελαμβαφῆ ἀγγεῖα. Τὰ τελευταῖα ἀνεβάζουν τὴν ἡλικία τοῦ περιβόλου ὡς τὸ β' μισὸ τοῦ τετάρτου π. Χ. αἰώνα.

Τὰ βυζαντινὰ κτίσματα, ποὺ ἔκλινε κάποτε ὁ παλαιότερος περίβολος, ἐντοπίζονται μὲ τις τελευταῖες ἐκσκαφὲς γύρω στὸ σημ. Β (εἰκ. 1). Ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα (πίν. 2, α) δὲ μπορούμε νὰ καταλάβουμε γιὰ τί εἶδους κτήρια πρόκειται. Ἀσφαλῶς θὰ ὑπῆρχε ἐκεῖ ἐπάνω κάποιο ἐξωκλήσι. Στὸ γειτονικὸ σημεῖο Λ (εἰκ. 1) ἔχουμε δυὸ λαξευτὰ στὸ βράχο «σκαλοπάτια», ἴσως ἀρχικὰ θεμέλια ἀρχαίου κτηρίου. Οἱ Χορτιατηνοὶ διατηροῦν τὴν παράδοση πὼς στὰ σκαλοπάτια ταῦτα γονάτισε ὁ Χριστός. Ἡ παράδοση αὕτη μᾶς λέγει ἴσως ἔμμεσα ὅτι τὸ χαμένο προσκύνημα μπορεῖ νὰ ἦταν ἀφιερωμένο στὴ

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ περιβόλου στὴν κορυφὴ τοῦ Χορτιάτη

μνήμη τῆς Ἀνάληψης ἢ Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτῆρος καὶ ἀπὸ ἐκεῖνο θὰ δόθηκε στὴν κορφή τὸ ὄνομα Χριστός.¹

* *

Ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα τῆς συλλογῆς τοῦ Σπουδαστηρίου μας, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ χῶρο ποὺ κλείνει ὁ περίβολος, παραθέτω τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά.

1. Κεντρικὸ μέρος ἀπὸ μελαμβραφὲς ἀττικὸ πινάκιο, μὲ πιεστὰ ἀνθέμια (πίν. 2.β,1). Διάμετρος τοῦ δακτυλιδιοῦ τῆς βάσης 7 ἐκ. Πρβ. τὸ λίγο παλαιότερο καὶ καλύτερο ἀπὸ τὸ δικό μας ὄστρακο πινάκιο στὸ Oxford (CV 2 [GB 9] πίν. 62,8 [1928.39] καὶ 65,18) ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ πέμπτου π.Χ. αἰ. καὶ τὸ ὀλυνθιακὸ (Εἰσκαυ. at Olynthus XIII, πίν. 83.773A) ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ τετάρτου αἰ. Σύγχρονα μὲ τὸ δικό μας εἶναι τὰ κομμάτια ἀπὸ τὴν Αἴγινα (F u r t w ä n g l e r, Aegina σ. 463 εἰκ. 393 ἀριθ. 341) καὶ τὰ ὀλυνθιακὰ (ἔ. ἀ. πίν. 186,501,507,518. πίν. 223,757 - 883), ἀπὸ τὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ αἰ. Λίγο νεώτερα ἀκόμη εἶναι τὰ πινάκια ἀπὸ τὴν Κοζάνη (ΠΑΕ 1934, 88 ἀριθ. 27 εἰκ. 13β).

2. Μεγάλον μέρος ἀττικοῦ μελαμβραφοῦς ὁμφαλωτοῦ πινακίου (πίν. 2.β,2). Λίγο παλαιότερα εἶναι τὰ ὀλυνθιακὰ (ἔ. ἀ. πίν. 94,27 καὶ 29) ἀπὸ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ αἰ. Ἀπὸ τὸ δεύτερο τέταρτο εἶναι τὰ ὀλυνθιακὰ παραδείγματα (ἔ. ἀ. V, 1044 πίν. 221,903. Πρβ. καὶ τὸ λίγο νεώτερον ἀπὸ τὴν Κοζάνη, ΠΑΕ ἔ. ἀ. ἀριθ. 25 εἰκ. 11 καὶ 12).

3 - 4. Κέντρο καὶ χεῖλος ἀπὸ δυὸ διαφορετικὰ πινάκια, σύγχρονα μὲ τὰ 1 - 2, ἀλλὰ ἀκόσμητα (πίν. 2.β,3 - 4).

5. Μέρους ἀπὸ μιὰ μικρὴ ἀττικὴ μελαμβραφὴ φιᾶλη (πίν. 2.β,5). Διάμετρος ± 7 ἐκ., ὕψος 4 ἐκ. Ὅμοιες CV Pologne 3, πίν. 100,4,105,5.107,7. καὶ CV Sévres (F 13) III L, πίν. 23,17 - 18.22 - 23. Εἰσκαυ. at Olynthus XIII πίν. 224,785 - 786 καὶ ἄλλα παραδείγματα ἀπὸ τὸ πρῶτον μισὸ τοῦ τετάρτου π.Χ. αἰ. Πρβ. καὶ ΠΑΕ ἔ. ἀ. ἀριθ. 27 εἰκ. 13α.

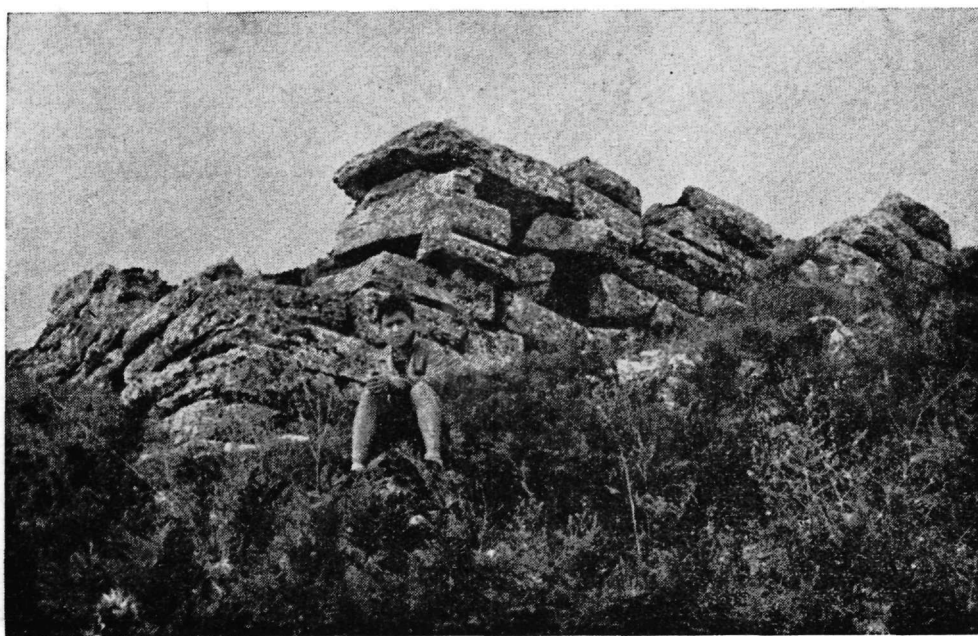
6 - 7. Βάσεις καὶ μέρος τοιχωμάτων ἀπὸ ἀττικοὺς μελαμβραφεῖς κανθάρους (πίν. 2.γ,1 - 2). Πρβ. ὁμοίους ὀλυνθιακοὺς (ἔ. ἀ. V, πίν. 184,505 κέ. XIII, πίν. 82,509,510 A.516A) ἀπὸ τὸ δεύτερον τέταρτον τοῦ τετάρτου π.Χ. αἰ.

8. Βάσεις ἀπὸ ὀξυπύθμενους ἀμφορεῖς, ὅπως ἡ εἰκονιζόμενη στὸν πίν. 2.β,8.

¹ Στὸ BCH 40 (1916) 267 καὶ BSA 23 (1918 - 19) 55 καὶ 57 τὸ ὄνομα τῆς κορφῆς γράφεται ὡς «Kotos» καὶ θὰ πρέπει νὰ τονίζεται φυσικὰ στὴ λήγουσα. Τὸ ἀφτί τῶν ξένων πῆρε ἔτσι τὸ νεοελληνικὸν τοπωνύμιον μὲ τὸ χρῶμα τοῦ τοπικοῦ ἰδιώματος, Ἐτὸς=Χριστός. Ὁ συμπολίτης κ. Ν. Γ. Πεντζίκης εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μὲ πληροφορήσῃ γὰρ τὸ ὄνομα τῆς κορφῆς, πολὺ πρὶν ἀκούσω τοὺς χωριανοὺς νὰ τὸ προφέρουν καὶ νὰ τὸ ἐρμηνεύουν.

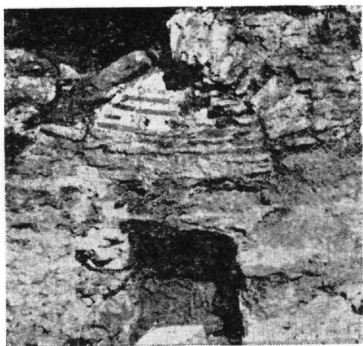

α) Ἡ μικρότερη πλευρὰ τῆς τριγωνικῆς ἐξοχῆς τοῦ περιβόλου στὸ σημ. Φ τῆς εἰκ. 1

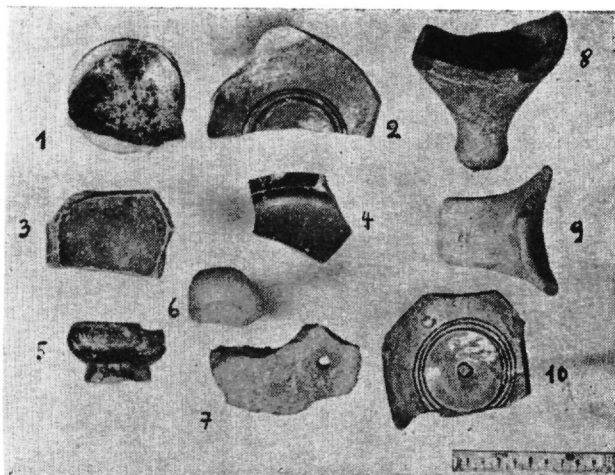

β) Καὶ οἱ δύο πλευρὲς τῆς τριγωνικῆς ἐξοχῆς τοῦ περιβόλου στὸ σημ. Φ τῆς εἰκ. 1

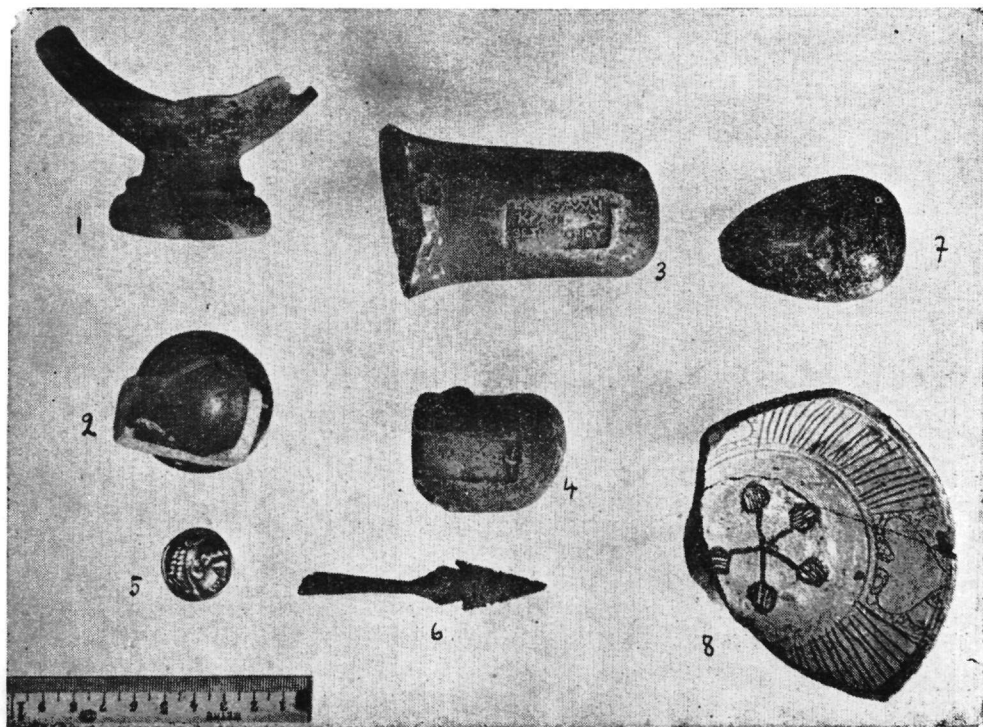

α) Υπολείμματα βυζαντινού κτηρίου στο σημ. Β της εικ. 1

β) Ώστρακα από τόν περίβολο στην κορυφή του Χορτιάτη

γ) Ώστρακα καί άλλα εύρήματα από τόν περίβολο στην κορυφή του Χορτιάτη

9 - 11. Τρεῖς λαβές ἀπὸ ὁμοίους ἀμφορεῖς μὲ σφραγίσματα (πίν. 2.γ, 3 - 4 καὶ 2.β,9). Διαστάσεις τοῦ πρώτου ροδίτικου σφραγίσματος 0,035 μ. × 0,017 μ. Ἐπιγραφή: ΕΠΙΚΑΛΛΙ | ΚΡΑΤΕΥΣ | ΘΕΣΜΟΦΟΡΙΟΥ. Γιὰ τὸν ἐπώνυμο *Καλλικράτης*, βλ. *Hesperia* 22 (1953) 116 κέ. Πρβ. ροδίτικο σφράγισμα σὲ ἀμφορέα ἀπὸ τὴν ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ μηνὸς ΚΑΡΝΕΙΟΥ (*Hesperia Suppl.* VIII, 187,4 - 5 καὶ πίν. 19.5.20, 4 - 5). Ἐκεῖ ἀναφέρεται καὶ σφράγισμα στὸ Μουσεῖο τῆς Δαμασκού μὲ τὴ γενικὴ *θεσμοφορίου*. Τέλος τοῦ τρίτου π.Χ. αἰώνα. Διαστάσεις τοῦ δευτέρου ἐπίσης ροδίτικου σφραγίσματος 0,035 μ. × 0,014 μ. Ἐπιγραφή: ΣΩ-ΚΡΑΤΕΥΣ. Ἀκολουθεῖ δάδα ἀνάγλυφη. (*Hesperia* 3 [1934] 227). Ἱδια ἐποχὴ μὲ τὸ προηγούμενο.¹ Τὸ τρίτο σφράγισμα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα μονάχα γράμμα Π ἢ Λ. Πολὺ νωρὶς συναντοῦμε καὶ λατινικὰ ὀνόματα σὲ ἀναμφισβήτητα ἑλληνικὰ κεραμεϊκὰ ἐργαστήρια. Δεύτερος π.Χ. αἰ.²

12. Ὅστρακο ἀπὸ ἄβαφο λυχνάρι (βάση καὶ τοιχώματα, πίν. 2.β,6).

13. Χοντρὸ τρυπημένο ὄστρακο ἀπὸ πιθάρι, ποὺ ἔσπασε καὶ συγκολλήθηκε στὴν ἀρχαιότητα, γιὰ νὰ χρησιμοποιηθῇ πιά γιὰ τὴν ἀποθήκευση δημητριακῶν κ.ἄ. (πίν. 2.β,7).

14. Ἀργυρὸ τετράδραχμο, λίγο τριμμένο (πίν. 2.γ,5). Διάμετρος 0,025 μ. Α. Κεφαλὴ Ἡρακλέους - Ἀλεξάνδρου (Μεγάλου) μὲ σχηματοποιημένη τὴ χαίτη τοῦ λεονταριοῦ. Β. Δίας Ὀλύμπιος ἔνθρονος μὲ τὸν ἀετὸ στὸ δεξιόν, τὸ σκῆπτρο στὸ ἀριστερό. Ἐπιγραφή: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ καὶ μονόγραμμα $\overline{\Lambda\alpha}$. Πρβ. ὁμοία, ποὺ ἐξεδόθηκαν στὴν Ἀμφίπολη (H. K a h n, *Frühhellenistische Münzkunst*, Basel [1946] 11 κέ. AM 63 - 64 [1938 - 39] πίν. 1,1 - 4). Παρὰ τὴ σκληρότητα τῆς μορφῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν λεπτομερειῶν τῆς λεοντῆς, ποὺ ὀφείλεται στὴν ἐπαρχιακὴ ἔκδοση, ἔχουμε ἀκόμη κατὰ ἀπὸ τὸν κλασσικὸ κόσμο, ἐπομένως προηγεῖται ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις, ποὺ ἔγιναν στὴν Ἀλεξάνδρεια γύρω στὰ 325 π.Χ. (πρβ. K a h n, ἔ.ἄ. εἰκ. 7).

15. Σιδερένια αἰχμὴ βέλους σφυρήλατη (πίν. 2.γ,6). Μῆκος 0,085 μ., μέγιστο πλάτος 0,018 μ. Τὸ ξύλινο σῶμα τοῦ βέλους ἔμπαινε στὸ κοίλωμα τῆς αἰχμῆς, ποὺ ἡ διάμετρος του εἶναι 0,088 μ. Βρέθηκαν κι ἄλλες δυὸ ὁμοίες, ἀλλὰ καταστράφηκαν. Δὲ μοῦ ἦταν δυνατὸ νὰ τὴ χρονολογήσω, γιατί στὶς σχετικὲς μελέτες ἀναφέρονται σιδερένιες αἰχμὲς ἀπὸ τὸν ἔκτο κιόλας π.Χ. αἰ. χωρὶς νὰ ἀπεικονίζονται (E. B u l a n d a, *Bogen u. Pfeil bei*

¹ Ἡ δὲς Μ. Σαββατιανοῦ, ποὺ εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μὲ πληροφορήσῃ γιὰ ὁμοία σφραγίσματα ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ ἀγορὰ, «ὑποπτεύεται πὼς θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι καὶ τὰ δύο σφραγίσματα ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀμφορέα».

² Πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο κάποιος ξένος καθηγητὴς στὸ Κολλέγιο «Ἀνατολίας» βρῆκε στὴν κορφὴ μιὰ λαβὴ μὲ τὴ γενικὴ ΘΑΣΙΩΝ. Ὁφείλω τὴν πληροφορία στὸν πρόεδρο τοῦ Κολλεγίου κ. C. Compton.

den Völkern des Altertums, Abh. Arch. - Epigr. Seminars Univ. Wien. XV[1913] 107. DS IV, 999 λ. Sagitta).

16. Λίθινος τριπτήρας (;) σὲ σχῆμα ἄβγοῦ (πίν. 2.γ,7).

17 - 18. Δυὸ τεμάχια ἀπὸ βυζαντινὰ πινάκια (πίν. 2.β,10 καὶ 2.γ,8). Τὸ πρῶτο ἔχει κίτρινη ἐφυσάλωση, χαρακτηριστοὺς δακτυλίους καὶ ἔχνη τοῦ κεραμικοῦ τριποδίσκου. Τὸ ἄλλο ἔχει λευκὸ ἄλειμμα καὶ χαρακτὰ κοσμήματα. 14ος αἰ.

* *

Στὴν ἀγγλικὴ ἔκθεση (BSA ἔ.ἄ. 57) ἡ στενόμεακρη ἔκταση τοῦ πλατώματος συγκρίνεται μὲ ἄλλες τοποθεσίες, ἀτείχιστες κῶμες, γύρω στοὺς πρόποδες τοῦ Χορτιάτη. Νομίζω πὼς στὴν κορφὴ δὲν εἴχαμε πόλη ἢ καλύτερα ἀκρόπολη. Τότε σὲ τί ἄραγε νὰ χρησίμευε ὁ περίβολος;

Ἕνα φρούριο στὴν κορφὴ τοῦ Χορτιάτη σ' ὁποιαδήποτε ἐποχὴ θὰ εἶχε κάτω ἀπὸ τὸ μάτι του ὅλη σχεδὸν τὴ διαδρομὴ τοῦ παλαιότερου δρόμου, ποὺ συνέπεσε ἀργότερα μὲ ἓνα τμήμα τῆς Ἑγνατίας ὁδοῦ· σημερινὴ διαδρομὴ Θεσσαλονίκης - Στρυμόνος. Παρακλάδι τοῦ δρόμου τούτου, στὴν ἀνάγκη νὰ συντομεύσουν τὴν ἀπόσταση, εἶναι ὁ αὐλώνας Ἀγίου Βασιλείου - Θεσσαλονίκης, εἴτε μέσον Ἀσβεστοχωριοῦ εἴτε μέσον Πανοράματος. Ἐποπτεύει ὄχι μονάχα τὴν πεδιάδα Λαγκαδᾶ - Ρεντίνας, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρο τὸ Θερμαϊκό, καὶ κυρίως τὴ νότια πλευρὰ του, καὶ τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀνθεμοῦντος. Ἕνα κάστρο ὅμως δύσκολα δικαιολογεῖται πιά στὸν τέταρτον π.Χ. αἰ. Ἀπ' τὴν ἄλλη πάλι μεριὰ ξέρουμε τόσο λίγο τὴν περιοχὴ καὶ δὲν ξέρουμε καθόλου τίς ξεχωριστὲς συνθῆκες, ποὺ μπορούσαν νὰ ἐπιβάλλουν τὸ θεμέλιωμά του. Ἡ παρουσία πολλῶν δεξαμενῶν ἐνισχύει τὴν ἄποψη τούτη.¹ Μπορεῖ κανεὶς ἀκόμη νὰ σκεφτῇ ἓνα ἱερό. Ἀλλὰ ἓνα ὁσοδήποτε ἐπαρχιακὸ καὶ μικρὸ τοπικὸ ἱερὸ μέσα στὸν περίβολο θὰ ἄφηνε κάποιο ἔχνος ἀνάμεσα στὰ τόσα κοινῆς χρήσης ἀντικείμενα.

Ἡ χρονολόγηση τοῦ περιβόλου στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ τετάρτου αἰ. εἶναι τέλος ἐνδεχόμενο νὰ σχετίζεται κάπως μὲ τὸ συνοικισμὸ τῆς πόλης τοῦ Κασσάνδρου.

* *

Ἐνῶ δὲ μπορούμε νὰ ξέρουμε τίποτε περισσότερο γιὰ τὸν περίβολο, εἶναι γνωστὸ πὼς μὲ βάση τίς πληροφορίες, ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸ ἀρχαῖο ὄ-

¹ Εἶχε στοιχειοθετηθῇ πιά ἡ ἐργασία τούτη, ὅταν ὁ κ. Ντελάλης προσκόμισε στὴ συλλογὴ τοῦ Σπουδαστηρίου μας μιὰ σιδερένια αἰχμὴ καὶ πολλοὺς σιδερένιους ἐπίσης «σαυρωτήρες» ἀπὸ δόρατα, ποὺ ἐνισχύουν τὴν ἄποψη ὅτι στὴν κορφὴ εἴχαμε ἓνα ἄγνωστο φρούριο. Οἱ ἐργασίες ἐκεῖ συνεχίζονται. Ἄν ἔχουμε νεώτερα εὐρήματα, θὰ ἀσχοληθοῦμε ἀργότερα καὶ μ' ἐκεῖνα.

νομα τοῦ βουνοῦ, ὁ Κισσός ταυτίστηκε μὲ τὸ βουνὸ Χορτιάτη (PW, RE. V, 655 ἑ.λ. Macedonia [τοπογραφία] καὶ XI,522 ἑ.λ. Kissos 2), καὶ τὸ «πόλισμα» Κισσός τῆς ἐπιτομῆς τοῦ Στράβωνος (VII 330 ἀποσπ. 21 καὶ 24) μὲ τὸ χωριὸ Χορτιάτη (PW, RE. ἑ.λ. Kissos 3). Τὴν ταύτιση τοῦ βουνοῦ ἀδεδείχθησαν τελευταῖα χωρὶς δίκιο οἱ ἐκδότες τῶν ἀντικῶν φορολογικῶν πινάκων (B.D. Meritt, H. T. Wade-Gary καὶ W. E. McGregor, The Athenian Tribute Lists. I. Cambridge, Mass. 1939, 220 - 21, 464 - 65. Βλ. ἀντίθετη γνώμη Class. Phil. XLII [1947] 88 κέ. τοῦ Ch. Edson).

Τὸν ταυτισμὸ τοῦ «πολιχνίου» Κισσοῦ μὲ τὸ χωριὸ Χορτιάτη δυσκολευόμεθα νὰ δεχτοῦμε σήμερα, γιὰτὶ δὲν ἔχουμε εὐρήματα, ποὺ νὰ μᾶς πείθουν γι' αὐτό. Ἡ ἀγγλικὴ ἐκθεση ἀναφέρει «κομμάτια ρωμαϊκῶν χρόνων», οἰκοδομημένα στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ χωριοῦ, καὶ δέχεται «γιὰ ἐλληνιστικοὺς τοὺς δόμους, ποὺ βρίσκονται κτισμένοι στὴ βάση τοῦ παλαιοῦ ὑδραγωγείου» δῶθε ἀπὸ τὸ χωριὸ (BSA ἔ.ἀ. 55).

Στὴν ἐπίμονή μου ἐξερεύνηση τοῦ χωριοῦ δὲ βρῆκα καμιά ἔνδειξη γιὰ τὸ ὅτι ὁ τόπος κατοικήθηκε στὴν ἀρχαιότητα. Ὁ νάρθηκας τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Γεωργίου δὲ χρησιμοποιεῖ κομμάτια ἀπὸ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, ἀλλὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ γλυπτὰ, ποὺ ἀνήκουν στὴ γειτονικὴ μονὴ «τοῦ Χορτιάτη». Ἀκόμη περισσότερα κομμάτια χρησιμοποιεῖ ἢ παράπλευρη ἐγκαταλελειμμένη βυζαντινὴ ἐκκλησίᾳ τοῦ Σωτήρος, κυρίως στὴν πλακόστρωση τοῦ δαπέδου τῆς. Τὰ περισσότερα ὅμως ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ μεγάλου, ὅπως φαίνεται, μιὰ φορὰ καθολικοῦ τῆς μονῆς βρίσκονται σήμερα σκόρπια στὴν αὐλὴ τοῦ σχολείου τοῦ χωριοῦ, ποὺ κατέχει τὴ θέση τῆς μονῆς καὶ ποὺ θὰ ἔπρεπε κάποτε νὰ ἀνασκαφῇ (Α. Βακαλόπουλος, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν 15 [1930] 283. Βλ. καὶ Γ. Θεοχαρίδην, Κατεπανίκια Μακεδονίας. Παράρτ. Μακεδονικῶν 1, Θεσσαλονίκη 1954, 74).

Μερικὲς ἀπὸ τὶς βρύσες τοῦ χωριοῦ ἔχουν γιὰ λεκάνη τους πλάκες, ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἀρχαίους τάφους. Αὐτὲς ὅμως μπορεῖ νὰ μεταφέρθηκαν κι ἀπ' ἄλλου. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ ἓνα μαρμάρινο δόμο, ποὺ σήμερα εἶναι κατ'ὀφθαλμὸν στὸ παλιὸ σπίτι τοῦ Γεωργίου Σύγκου, λίγο πρὸ πέρα ἀπὸ τὴν ἀψίδα τοῦ Ἀγ. Γεωργίου. Ὑστερα ἀπὸ τὴν κατεδάφιση τοῦ κτηρίου, στὸ ὁποῖο ἀνῆκε ἀρχικά, ὁ δόμος ἔγινε πατητήρι. Ἀπὸ τὸν τόρμιο τοῦ συνδέσμου, ποὺ ἔχει σχῆμα Π, φαίνεται ὅτι τὸ κτήριο ἀνῆκε στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια.

Ὅσο γιὰ «τὴν καμάρᾳ» (τὸ παλαιὸ ὑδραγωγεῖο), τὸ τόξο ποὺ στηρίζεται σὲ μεγάλες πέτρες εἶναι πολὺ μεταγενέστερο· προέρχεται ἴσως ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀντικατέστησε πλινθόχτιστο βυζαντινόν, ποὺ ἔνα μέρος του φαίνεται ἀκόμη ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς Θεσσαλονίκης. Τὸ δομικὸ του ὑλικὸ δὲν εἶναι ἀρχαῖο. Ἀνάμεσα στὶς μεγάλες ἀκανόνιστες πέτρες του βρίσκονται δυὸ τρεῖς μονάχα πλινθόσχημοι ἀρχαῖοι λίθοι καὶ ἓνας ἡμιτελὴς βωμὸς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.

Πολύ πιό κάτω ἀπὸ τὸ ὑψόμετρο τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Χορτιάτη (580 μ.) καὶ πρὸς τὶς διάφορες πλαγιές τοῦ βουνοῦ φαίνεται πὼς ὑπῆρχαν κάποτε πολλοὶ ἀρχαῖοι συνοικισμοί, ἀτείχιστες κῶμες. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ξεκινοῦν ἀπὸ τὰ προϊστορικά χρόνια καὶ φτάνουν ὡς τὴν ἐποχὴ τῶν ἀττικῶν μελαμβαφῶν ὀστράκων, πού βρῖσκει κανεὶς στὴν ἐπιφάνειά τους, κι ἀκόμη πιὸ ἀργά. Ἐνας ἀπ' αὐτοὺς λ.χ. βρῖσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ σημερινὸ Πανόραμα. Ποιὸς ἀπ' αὐτοὺς εἶχε ἄραγε τὸ ὄνομα Κισσός; Τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα εἶναι, ὡς τώρα τουλάχιστο, πολὺ φτωχά.

Ἀντίθετα μὲ τὰ φτωχὰ εὐρήματα τὸ προελληνικὸ θρακικὸ ὄνομα τοῦ βουνοῦ καὶ τῆς ἀταύτιστης πόλης εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πολλὰς μαρτυρίες, ὅτι ἡ περιοχὴ τους ἀνῆκε φυλετικὰ καὶ γεωγραφικὰ στὴν ἀρχαία Θράκη, μετέπειτα Μακεδονία. Γι' αὐτὸ καὶ στὴν ἐπιτομὴ τοῦ Στράβωνος ὁ Κισσὸς σχετίζεται μὲ τὸν ἀντίπαλο τοῦ Ἀγαμέμνονος Ἰφιδάμαντα, γιὸ τοῦ Ἀντήνορος καὶ τῆς Θεανοῦς, κόρης τοῦ Κισσέα (Ὁμ. Ζ 299. Λ 223). Τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Εὐριπίδης χρησιμοποιοῖ τὸ ὄνομα Κισσέας δυὸ φορές, μιὰ γιὰ τὸν ἐπίορκο βασιλιά, στὸν ὁποῖο κατέφυγε ὁ Τημενίδης Κάρανος τῆς χαμένης τραγωδίας «Ἀρχέλαος» (Δ. Κ α ν α τ σ ο ὕ λ η, ὁ Ἀρχέλαος. Θεσσαλονίκη 1948, 102 κέ.), κι ἄλλη γιὰ τὸν πατέρα τῆς Ἑκάβης του, δείχνει πὼς ὡς τότε ἀκόμη πιστευότανε γιὰ θρακικό.

Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ